

**ВИВЧЕННЯ ОБРАЗІВ НИЖЧОЇ МІФОЛОГІЇ УКРАЇНЦІВ
У ПОВІСТІ ОКСАНИ ЗАБУЖКО «КАЗКА ПРО КАЛИНОВУ СОПІЛКУ»****A STUDY OF UKRAINIAN LOWER MYTHOLOGICAL IMAGERY IN OKSANA
ZABUZHKO'S NOVEL "THE TALE OF THE GUELDER-ROSE FLUTE"****Гоменюк А.В.,***orcid.org/0000-0003-4850-8308**кандидат філологічних наук,**старший викладач кафедри мовної підготовки та гуманітарних наук**Дніпровського державного медичного університету***Саржинська К.О.,***orcid.org/0000-0002-7190-0087**викладач кафедри мовної підготовки та гуманітарних наук**Дніпровського державного медичного університету*

Використання міфологічних мотивів і образів є яскравою рисою творчості Оксани Забужко. Враховуючи контекст українського сьогодення, особливо вагомим і цінним є занурення в образи нижчої міфології українців на матеріалі повісті Забужко «Казка про калинову сопілку». На базі робіт як класичних, так і сучасних дослідників (Ю. Буйських, В. Галайчука) в нашій статті було розглянуто представників нижчої міфології, що притаманні традиційній культурі українців загалом. Встановлено, що такі представники підпадають під певну градацію в залежності від свого положення між полюсами «людина» і «демонічна істота». Було досліджено текст «Казки про калинову сопілку», і в результаті суцільної вибірки виокремлено описи і згадки про істот нижчої української міфології. Проаналізовані наступні образи: відьма, змії (Перелесник), калина, прочанка, чумаки, Чума, копачі, дурень, утопленик, русалки, знахарка, ворожка, баба-повитуха, підмінчата. Було проведено більш досконалі студії двох головних персонажів: Ганни-відьми і її «нечистого» спокусника змія-перелесника. Увагу було акцентовано на їх специфічних рисах. Окремо проаналізовано розкриття авторкою образу калини в полярних символічних системах: як образу дівочої чистоти, краси і життя, так і як образу крові, смерті, туги та могили. Досліджено місце «непростих» людей в повісті: чумаків, повитухи, знахарки, ворожки, копачів, дурня.

Визначено, що образи нижчої міфології в «Казці про калинову сопілку» слугують для відображення світосприйняття людей і повноти життя народу в усіх його проявах. Вказується нероздільність двох світів, – міфологічного і людського, – в свідомості українського суспільства. Зроблено висновки, що образи нижчої міфології українців в повісті О. Забужко несуть велике смислове навантаження; семантика кожного окремого представника міфопостору широка і відіграє важливу сюжетотворюючу роль.

Ключові слова: міфологія, нижча міфологія, нижча міфологія українців, образи нижчої міфології, «Казка про калинову сопілку», відьма, калина, змії.

The use of mythological motifs and imagery constitutes a distinctive feature of Oksana Zabuzhko's literary work. In the context of contemporary Ukraine, the exploration of figures from Ukrainian lower mythology in Zabuzhko's novel *"The Tale of the Guelder-Rose Flute"* acquires particular significance and scholarly value. Drawing on both classical and modern research (including the works of Yu. Buiskykh and V. Halaichuk), this article examines representatives of lower mythology characteristic of traditional Ukrainian culture as a whole. It has been established that such mythological entities are organized according to a certain gradation, determined by their position on the spectrum between "human" and "demonic being." A comprehensive analysis of *"The Tale of the Guelder-Rose Flute"* was conducted, during which descriptions and references to figures of Ukrainian lower mythology were identified through complete sampling. The following images were analyzed: the witch, the serpent (Perelesnyk), the guelder-rose, the pilgrim woman, the chumaky (salt traders), the Plague, the diggers, the fool, the drowned man, the rusalky, the healer, the fortune-teller, the midwife, and changelings. Special attention was given to the two central characters: Hanna (the witch) and her "unholy" tempter, the serpent-Perelesnyk, with emphasis placed on their specific attributes. In addition, the author's conceptualization of the guelder-rose image was examined within polar symbolic systems: as a representation of maidenly purity, beauty, and life, and simultaneously as a symbol of blood, death, sorrow, and the grave. The study also explored the role of "knowledgeable" human figures in the novel, such as the chumaky, the midwife, the healer, the fortune-teller, the diggers, and the fool.

The research determined that the images of lower mythology in *"The Tale of the Guelder-Rose Flute"* serve to reflect the worldview and the fullness of life of the Ukrainian people in all its manifestations. The inseparability of the mythological and human worlds in the collective consciousness of Ukrainian society is highlighted. The conclusions drawn indicate that the figures of Ukrainian lower mythology in O. Zabuzhko's novel carry substantial semantic weight, with the symbolism of each mythological entity proving both extensive and narratively formative.

Key words: mythology, lower mythology, lower mythology of Ukrainians, images of lower mythology, *"The Tale of the Guelder-Rose Flute"*, witch, guelder-rose, serpent.

Постановка проблеми. Образи нижчої міфології, як значуща частина національного культурного спадку українців, переживають своєрідний ренесанс в сучасному суспільстві і культурі. Згадаємо анімаційний фільм «Мавка. Лісова пісня» 2023 року, авторський фільм «Перелесник», актуалізацію образу конотопської відьми під час окупації Конотопа в 2022 році, лякаючий персонафікований образ ляльок-мотанок, вірш Людмили Горової «Враже», кримський жіночий рух опору «Зла Мавка». Оксана Забужко, відома своїм глибоким аналізом міфів і їх впливу на суспільство, не тільки транслює міфологічні образи, а й прослідковує їх зв'язок з сучасністю. «Казка про калинову сопілку» надає нам багату палітру образів істот нижчої міфології українців, які функціонують на різних рівнях людського сприйняття світу і віддзеркалюють майже всі прояви життя. Однак ми вважаємо, що саме цей аспект твору не є достатньо розглянутим і пропонуємо свій погляд на вивчення образів нижчої міфології українців в повісті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням української міфології займається низка наукових дисциплін: фольклористика, етнологія і етнографія, літературознавство, культурологія, філософія (окремо філософія міфу), антропологія, історія культури та релігії і відносно нова галузь – цифрові гуманітарні науки. У витоків дослідження народних вірувань і традицій українців стояли такі народознавці як І. Нечуй-Левицький, В. Гнатюк, П. Чубинський, Я. Головацький та інші. На сучасному етапі студіями образів нижчої української міфології займаються Юлія Буйських, Володимир Галайчук, Катерина Дися, Божена Кузьмінська, Олексій Ясь, Олена Соболева. Сучасники опираються на праці класиків-попередників, проте ними також проводяться ґрунтовні авторські дослідження, в тому числі польові. Вони доповнили і збагатили знання про фольклористику і міфологію українців, актуалізувавши їх в сучасному світі.

Мета статті – дослідити функціонування образів нижчої міфології українців на матеріалі повісті О. Забужко «Казка про калинову сопілку». Для досягнення означеної мети слід вирішити ряд окремих завдань: з'ясувати визначення термінів міф і міфологія; окреслити поняття нижчої міфології; виокремити в тексті «Казки про калинову сопілку» О. Забужко персонажів нижчої міфології; дослідити образність і функції виокремлених персонажів; визначити їх місце і роль у творі і в загальній парадигмі народної культури.

Виклад основного матеріалу. Міф – це історія, представлена як така, що насправді мала місце в древній «міфологічний час», яка пояснює

космологічні та надприродні традиції народу, його богів, героїв, культурні риси, релігійні вірування тощо. Міфи розповідають про створення людини, тварин, географічних об'єктів, землі, космічних об'єктів і космосу в цілому [16, с. 23]. Міф вміщує в себе елементи релігії, магії, філософії, мистецтва і науки. Міфологія – це сукупність міфів, що мають справу з різними аспектами людського буття: добром і злом, походженням людей, місць, тварин, культурних цінностей і традицій, сенсом життя і смерті, потойбіччям, богами. Як правило міфологія притаманна одній певній культурі або певному народу [15].

Прийнято поділяти міфологію на верхню і нижчу. Верхня міфологія зосереджується на вищих богах, соціальному устрої, культурі і офіційному культі (якщо ми говоримо про світові релігії). Нижча міфологія – це система уявлень про духів і демонів, які наближені до природи, але мають безпосередній вплив на життя і побут людини. Вважається, що першим цей термін ввів В. Маннгардт відносно духів рослинності. Він вбачав джерело міфології в традиціях, які передаються серед народу (*Volk*) і збирав інформацію про народні оповіді і звичаї [17]. Дж. Фрезер висловив думку, що нижча міфологія походить від ранніх форм фетишизму і анімізму [17]. До представників нижчої міфології відносять вже зазначених духів і демонів, а також домашні і місцеві божества, духів-захисників природи, перевертнів (істот, що можуть змінювати подобу) і персонажів народної традиції.

І. Нечуй-Левицький в «Світогляді українського народу» писав, що українська міфологія не встигла оформитись під впливом впровадженого християнства. Однак ранні язичницькі вірування продовжували жити в «обрядках, звичаях, колядках, щедрівках, веснянках, купальських піснях, в весняних іграшках, в приказках, заборонах і ліках сільських знахарок» [4, с. 3–4]. Проте, з плином часу українці змогли органічно «вплести» християнство в свою народну міфологічну систему. До образів української нижчої міфології зазвичай відносять відьом, чорта, русалок, мавок, упирів, домовика, «знаючих» людей (ворожки, знахарі), персонафікації різних проявів життя (хвороб, днів тижня, календарних свят, стихій, життя і смерті) та інших.

«Казка про калинову сопілку» Оксани Забужко щільно «населена» представниками нижчої міфології. Вони слугують медіаторами між двома світами твору: світу людей і іншого світу, потойбічного, містичного. Ці істоти і елементи органічно вплетені в часопростір «Казки», за рахунок чого

ми не бачимо чіткої грані між зазначеними світами. Вони відображають формування і розвиток головної героїні Ганни, яка і сама за природою не є простою людиною. Через них показаний щоденний побут, звички, почуття і стан героїв. Нижчу міфологію українців в своїх роботах докладно досліджила Ю. С. Буйських. В своїй роботі ми будемо опиратися на запропоновану нею класифікацію істот української нижчої міфології, що зводиться до двох основних полюсів: істоти людського походження і персоніфіковані образи, духи та демонічні істоти. Ці категорії в свою чергу поділяються на людей, наділених надприродними силами («непростих»), перехідних напівдемонічних істот, «заложних» небіжчиків, домашніх духів, істот, пов'язаних зі стихіями, персоніфікації різних сторін людського життя, персоніфікації днів тижня, персоніфікації хвороб людини, власне демонічних істот (чорт) [3].

Почнемо розглядати персонажів нижчої міфології в творі О. Забужко за їх семантичною важливістю і тим місцем, яке вони посідають в оповіді. Першим вважаємо за належне розглянути образ головної героїні Ганни, яка на нашу думку має багато рис, що дозволяють віднести її до відьом.

Відьма – чи не найпоширеніший персонаж нижчої міфології в багатьох культурах світу. Вона відноситься до «непростих» людей, які наділені певною надприродною силою і знаннями, і пов'язані з потойбіччям. Але на відміну від «непростих» людей, що належали до специфічних професійних груп (чумаки, ковалі, пасічники, прочани, музики та інші) відьми мали перехідний, напівдемонічний статус [3]. В словнику-довіднику В. В. Жайворонка відьма – жінка-чаклунка, яка знається з нечистою силою і завдає людям шкоду [8, с. 92].

В «Калиновій сопілці» деякими рисами і якостями відьми, які закріплені в народній традиційній культурі, наділена головна героїня Ганна. Варто зазначити, що виходячи з деяких нижчеперелічених ознак Ганна є так званою «вродженою» або «родимою» відьмою (на противагу відьмам «навченим») [5]. Розглянемо ці риси і їх реалізацію в творі.

Родима пляма. Однією з фізичних ознак, які могли вказати на вроджену відьму, була велика, зрощена родима пляма незвичайної форми, або така, що розташовувалась на помітному місці на тілі [5]. В творі Ганна з народження мала родимку у вигляді місяця на чолі: «вона вродилася з місяцем на лобі»; «...на трохи зависокому як для дівчинки, опукло-буцатенькому лобику виразно темнів збоку невеличкий багрянний серпик, наче

місяць-недобір». В тексті Марія, мати Ганни, сприймала наявність такої родимої плями за особливу мітку, що пророкує дочці незвичайну долю: «От мати й чекала – плекаючи потай гадку, чи не судилось, бува, її первісточці князівство або й королівство, бо чей же не простого мужика її наречено тим місяцем».

Хвіст є однією з найвпізнаваніших ознак так званої «родимої» або «вродженої» відьми. Як правило цей хвостик відьма ховала протягом життя, і про його існування дізнавалися випадково під час купання, або вже після смерті відьми під час обмивання тіла [5]. В «Калиновій сопілці» наявність хвоста в Ганни напряду не вказана, але про нього згадується в епізоді боротьби героїні з Дмитром: «...ти, кажуть, чаклувати вмієш? а може, ти, чуєш, відьма – ану покажися, чи маєш хвоста.»

Чорне пасмо волосся. Така ознака не є загально поширеною на території України. В. Милорадович писав, що вона була характерна для відьом Харківської губернії [14]. В Ганни це пасмо росло з родимої плями: «... тільки змиваючи дівчинці голову можна було налапати виступаючий під пальцями пружок, на якому поріст виганявсь особливо буйний, чорний як смола і жорсткий як дріт».

Окрім фізичних ознак в творі показані прояви «сили» Ганни і її зв'язок з іншим, демонічним світом. Саме слово «сила» вперше згадує подорожня прочанка: «а цю Бог наділив силою, з якої велика спокуса може постати, не по тілу, а по духу, тож 'ддайте її в черниці, добре вам раджу». До нефізичних ознак, знайдених в тексті, віднесемо наступні: здатність Ганни бачити представників і явища іншого світу, здатність відчувати джерела води, перевертництво, жагу крові.

Здатність бачити представників і явища іншого світу є доказом межевої, подвійної, «міжсвітової» природи відьми. Вона наче живе одночасно в двох світах, відчуючи їх на різних рівнях, недоступних звичайним людям. В тексті казки ми бачимо, що Ганна сприймає світ саме так. Перший прояв сили ми зустрічаємо на ярмарку, коли Ганна побачила персоніфіковану чуму на чумацькому возі: «... яка ще пані, що ця дитина лепече? – та ондечки ж сидить, мамо, зараз коло того чоловіка, ціла в білому, і кибалка біла, й жупан, якась сотничиха, коли не полковниця». Так само Ганна чула і відчувала присутність русалок («... ба брешете! – закинувши голову в плавуче небо, відгукувалась до русалок, голос розлягався далеко над водою: бо й справді брехало чортове насіння...», «... тим-то вони, відай, і сердилися, і навіть на очі ніколи

не показувалися, тільки ото пугукали з очерету»), потопельника, який з-під землі тягнувся до неї («... насправді ж перед нею зненацька виразно, мов наяву, вигулькнув той топельник, якого ніколи не бачила за життя»), нелюдську (вовкулака) подобу Дмитра («... страшно, сказати б, і правда – звір її напав, навалився, щоб не зрухнула рукою, гарчав і дер її, кігтями й зубами: вовкулака! – зблиснуло в мозку»).

Ще однією надлюдською здібністю Ганни було вміння **відчувати джерела води** під землею. Відьми були завжди тісно пов'язані з водою і джерелами, але здебільшого в негативному значенні: вони спричиняли посухи, крали росу, відвертали дощові хмари, висушували колодязі, криниці і джерела. Ганна вочевидь мала цей загально-відьомський хист відчувати воду, але вокристовувала свої знання на користь людям: «... взяло дівча та й спиталося в Маркіянихи: а нащо вам копанка, тітко, у вас же отам за тополями джерело – на півтора чоловіка вглиб?... – стали копати, і справді виявилось – джерело, і вода достоту мов цілюща».

Популярною ознакою, поширеною по всій території України, є вміння відьом **обертатись** на різних тварин і предмети. Частіше в народних віруваннях згадуються такі тварини як собака, кіт, жаба, свиня, змія, теля, сорока, кінь, і такі предмети як копиця сіна, колесо від воза, клубок ниток, вихор, сито [11, с. 89]. В «Калиновій сопілці» на вміння Ганни перевертатись вказують слова місцевого «придуркуватого» хлопця: «знов прибігав од сусідів дурень – запевняти, наче бачив під лісом білу сучку з закривавленою мордою, та таку, тітко, страшну!». Здатність перетворюватись на білу собаку Ганна отримала після першого непростимого гріха – вбивства сестри. Цю подію можна вважати ініціацією Ганни як відьми, оскільки як навчені, так і родимі відьми мали пройти певне випробування (у випадку навчених – декілька), яке проводили або досвідчені відьми, або безпосередньо нечиста сила. Ганну наставляв «нечистий» («Той, Хто там сидів»), образ якого в тексті є близький до змія (Перелесника, чорта).

В героїні О. Забужко спостерігаємо ще одну нелюдську рису – **спрагу до крові**. Жага крові не є загальноприйнятою характеристикою відьом ані в українських, ані в загальноєвропейських віруваннях. Переважно відьми крадуть молоко в худоби. Однак в Нечуя-Левицького зустрічаємо згадку про сюжет, де відьма випила кров в гостя-москаля, який розкрив її сутність, а також розповідь про те, як відьми напали на сонного господаря хати, «виссали з його трохи крові

і напекли з неї коржиків» [15, с. 62–63]. Бажання крові поріднює Ганну з упирицею, і тут варто зазначити, що в народних традиціях українців образ відьми і упириці нерідко є тотожним [4]. Ганна вперше відчула смак крові, коли під час боротьби вкусила Дмитра: «... і в устах її горів чудний, солонуватий посмак – немов од залізної клямки, яку колись лизнула в дитинстві, тільки та була холодна, а це гаряче й живе, і, може, тим його хотілось лизати – вхлипувати – сьорбати – це, і це, і це...». Цей момент означив пробудження нелюдського, загостреного відчуття запаху крові: вбитої людини під землею, крові забитого сусідського кабана, курки, яку у дворі зарізала мати, власних місячних, крові від пологів в сусідки через дорогу. Цей запах викликав неконтрольовану жагу: «вона зазнала такого несамовитого збудження, аж мусила втікати в садок і качалася там по траві».

Тож бачимо, що Ганні є притаманні багато відьомських рис і характеристик. Можна зробити висновок, що вона є вродженою відьмою, яка розуміла свою інакшість змалечку, а згодом почала відчувати і власну силу. На відміну від інших людей, вона з народження жила одночасно в двох світах і сприймала це як природний стан речей. Ганна є органічною частиною іншого світу так само, як і нашого. І як родова відьма з переліком вроджених ознак вона має напівдемонічну природу, що відрізняє її від інших «непростих» людей нижчої міфології українців.

Змій (Перелесник, Літавець). До демонічних персонажів нижчої міфології в «Казці про калинову сопілку» можемо віднести Перелесника або вогняного змія (змія спокусника). На думку дослідників цей образ ще недостатньо розглянутий і потребує подальшого вивчення. Хоч змія і Перелесника виділяють як окремих персонажів (Гнатюк, Жайворонок), в зображенні обох присутній цілий ряд спільних рис: по-перше, це дух-інкуб, який приходить до жінки і забирає життєві сили (у випадку зі змієм – висмоктує з молоком і кров'ю), він прилітає до жертви у вигляді комети, летючої зірки, метеора, палаючої кулі з іскрами і приймає подобу загублого коханого чи вродливого парубка. До того ж обидва персонажі мають спільну рису: вони або обертаються на якийсь цінний гарний предмет, або залишають його на шляху в жінки, і після того, як та бере такий предмет з собою до неї вночі починає приходити нечистий дух і поступово забирає життя. Такими предметами могли бути стрічка, пояс, перстень, запаска, хустка [12]. В Б. Грінченка знаходимо згадку про змія-перелесника, і таким

чином бачимо, що обидва образи тут були злиті в один [7]. Саме цією назвою ми будемо послуговуватись в нашій статті.

В «Калиновій сопілці» зустрічаємо такий характерний прояв-атрибут змія-перелесника, як **цінний предмет**. Ганна знаходить на дорозі парубоцький пояс: «... на дорозі, в поросі лежав, розповившись плазом, гейби на ярмарковій ятці красувався, широкий та розкішний парубочий пояс». Після чого до неї вночі приходить «чорна чоловіча постать» і просить впустити: «одчини, Ганно-панно, будеш моєю, купи зо мною пануватимеш, бо ти того варта». Ці слова вказують на духа-звabника в більшій мірі як на змія, оскільки вважалося, що змії жили «в палатах» і мали за звичку брати дівчат собі за дружин [6, с. 32], тоді як Перелесник прагнув згубити життя дівчини.

У творі О. Забужко також бачимо згадку про **летючу зірку**: «тітко, тітко, а до вас уночі змії у комина влетів, такий, як зірка хвостата, я сам бачив!». Тут описане поширене уявлення, що дух-спокусник (змій, Перелесник, іноді чорт) потрапляє в дім жінки-жертви у вигляді летючої зірки (метеора, комети) через димар.

Характерним є уявлення про те, що змії або Перелесник на землі (в цьому світі) приймає подобу дуже **вродливого чоловіка**: «а поруч із нею лежав, розпластавшись голим на цілий велетенський зріст, і, здавалось, світився в п'яті кожної рисочкою найдосконаліший чоловік, на чий вид мала б сконати на місці, провалившись в божевілля, будь-яка людська уява. Щось непомисленне, неймовірне й моторошне було в тім, що приступний звичайним смертним очам чоловік годен бути таким прекрасним». Дослідники прослідковують ймовірне походження образу змія-перелесника від Велеса (летюча зоря, що перетворюється на парубка, охоронець скарбів) або від Ярила (коханець-спокусник). Однак, враховуючи тісний зв'язок нижчої міфології українців з християнськими віруваннями (так зване «народне християнство» [3]), в «Калиновій сопілці» опис духа-інкуба, на нашу думку, має багато спільних рис з характеристиками Люцифера: неймовірна краса, образ зірки, що впала з небес, гордість і ревності до Бога (на це робиться акцент у тексті: «чому за те, що я прийшов, славиш Бога, а не мене?», «... хіба ж ти не знаєш, що тільки нікчемним своїм сотворінням Він і прияє, тільки вбогі духом Йому любі, а найліпших і найдужчих, найвиборніших, як діаманти в земній короні, – знай гонить, і понижує, і тавром прокльінним назначує од малих своїх, бо боїться, коли б царства не перейняли Йому?»).

Змій-перелесник в творі «**висмоктує життєві сили** з Ганни: «... Ганнуся так раптом змарніла – а диви, які підкови під очима, й сама аж чорна з лиця, чи не занедужала, крий Боже». Якщо до жінки починав ходити Перелесник, він поступово забирав її життя, і позбутися його було дуже важко. Ганну ж не можна віднести до звичайних жінок, вона мала силу, з якою змію-перелеснику доводилось рахуватись. Після вбивства сестри героїня завагітніла від свого спокусника, і в кінці оповіді зникла, що може свідчити про те, що змії забрав її в свій світ.

Бачимо, що дух-спокусник в «Калиновій сопілці» не має імені, авторка його ніяк на пряму не називає і не вказує на те, ким він є. В тексті він описується як висока чорна чоловіча постать, гарячий вихор, «найдосконаліший чоловік», «найнещасніший чоловік на світі», «змій, як зірка хвостата», «Той, Хто там сидить, ніколи не даючи зазирнути собі в лице». Від інкуба-спокусника «віє сірчанним духом», він протиставить себе Богу, що вказує на його наближеність до образу християнського нечистого – Сатани (Люцифера).

Дозволимо собі, орієнтуючись на Маннгардта, віднести до представників нижчої міфології рослинний образ, а саме **калину**. Він є знаковим в повісті і винесений в назву твору. В українській традиційній культурі образ калени має декілька основних граней-значень: з одного боку це сталий жіночий символ, символ дівочства, краси, чистоти, крові (в цьому випадку менструальної або пов'язаної з втратою цноти), кохання, життя. З іншого боку це символ смерті, війни, туги, розлуки, жалоби, крові (і тут вже насильницько пролітої або військової крові); він пов'язаний з потойбічним світом [10, с. 5–6]. В творі Забужко ці значення «зустрілися» разом в образі Калени-Оленки. Вона – цнотлива молода дівчина, чия невинна кров пролила власна сестра, і яка перетворилась на кущ калени, що проріс на місці вбивства як надгробний пам'ятник. Згодом молодий чумаки знайшов цей кущ і вирізав сопілку: «... акурат на підступах до вашого села, пане господарю, попід лісом, за фігурою на розхресті назирив хлопака каленовий кущ і витяв собі сопілку, а вона, чуєш ти, людським голосом обізвалася». Згадка про чумаки тут не випадкова, оскільки саме вони (і козаки) робили поховання в степу або пообіч дороги і саджали на них калину. Окрім того тут ми можемо прослідкувати зв'язок образу Оленки-Калени з древнім світовим образом дріад – німф (духів) дерев.

Важливим образом нижчої міфології в творі є образ **прочанки** – представниці «непростих» людей. За Ю. Буйських, прочани відносились до

групи чужих, пришлих непростих, які були посередниками між «своїм» простором села і «чужим» простором дороги [3]. Саме баба-прочанка стала першою, хто вказав на інакшість Ганни і помітив її надприродну силу, оскільки за народною традицією паломники-прочани мали дар пророцтва: *«... а цю Бог наділив силою, з якої велика спокуса може постати, не по тілу, а по духу, тож 'ддайте їй в черниці, добре вам раджу», «... не хоч', то не йди, ніхто тебе, хлоню, не силує, от тільки чим станеш боронитися, коли питиме з твоєї криниці хто захоче, а ти про те й не знатимеш»*. В тексті поява прочанки позначила важливий для Ганни «межевий» момент, – перші місячні, – етап переходу з дитинства в дівочтво і пробудження надприродної сили.

До непростих людей, представників специфічної професії, в тексті також відносяться **копачі**. Це люди (як правило чоловіки), які вмели знаходити воду під землею. Часто для цього вони використовували лози чи палички. Ця професія вимагала спеціальних «таємних» знань і в народних уявленнях була пов'язана з іншим світом. В «Казці про калинову сопілку» люди з села Ганни не мали власного копача, і наймали чоловіка «аж у третьому» селі: *«приходив звітам сухий як хорт, пожований лицем дядько, кілька днів не ївши стоконився по окрузі з паличком у руках»; «... і тільки як уже вказував місце, і самого відтак спускали в кадубі у наготовану яму, де до води zostавалося хіба на штих, аби її випустив, – тоді, нагорі, вперше випивав чарку й брався до страви: вже ж, криниця – діло поважне, навіть кому вода до рук іде, мусить хіба ж так чисто коло себе дбати, щоб не відсахнулася»*.

Вважаємо, що до «непростих» людей в «Казці про калинову сопілку» також слід віднести **дурня**, «придуркуватого» або блаженного. Такі люди завжди вважались ближчими до бога і «тонкого» світу загалом. В творі дурень відіграє роль правдивого свідка демонічних проявів: *«сусідський хлопець, родом придуркуватий, стривожив, прокричавши вранці через тин радісно, наче молодий півник: тітко, тітко, а до вас уночі змії у комина влетів, такий, як зірка хвостата, я сам бачив!»*. Тут хлопець бачив, як з хати Ганни вилітав змії-спокусник. Іншого разу він побачив Ганну після того, як та вбила сестру в її звіриній подібності: *«знов прибігав од сусідів дурень – запевняти, наче бачив під лісом білу сучку з закривавленою мордою, та таку, тітко, страшну!»*. Безпосередність, чистота і безгрішність «придуркуватого» хлопця разом з його вмінням бачити те, що не здатні бачити інші, дає нам змогу віднести його до категорії «непростих» людей нижчої міфології.

Як і прочани **чумаки** теж вважались чужими «непростими». Вони не тільки поєднували світи «свого» села і «чужої» дороги, але й володіли містичними професійними знаннями. Вважалося, що вони часто зустрічалися з нечистою силою і з пошестями – духами-персоніфікаціями хвороб [3]. В «Калиновій сопілці» чумаки відіграють декілька важливих ролей. Вид одного з них нагадав Марії про її перше кохання, вимушена відмова від якого змусила її не підкоритися батьковій волі (християнський гріх Марії). Тоді ж на чумацькому возі Ганна побачила невидиму для людей Чуму, що було першою її свідомою зустріччю з потойбічним. В. Назаренко відмічає народну етимологію слова «чумак» від, власне, хвороби чуми, яку представники цієї професії могли завозити з південних країв [13]. В кінці твору саме заїжджі чумаки знаходять калину, що виросла на місці вбивства Оленки, і викривають злочин Ганни: *«... але молодий музика вже тримав сопілку в делікатних довгих пальцях і, щойно притулив до губ, в хаті тонко, сливе по-дитячому жалібно заспівало Оленчиним голосом: помалу-малу, чумаче, грай, не врази мого серденька вкрай, мене сестриця з світу згубила, в моє серденько гострий ніж устромила»*.

Говорячи про чумаків маємо згадати і про **Чуму**. Ю. Буйських відносить персоніфіковані хвороби (Чуму, Холеру, Лихоманку, Пропасницю) до категорії демонічних істот [3]. В творі, як ми зазначили вище, Ганна побачила Чуму на чумацькому возі, в той час, як її мати не бачила там нікого: *«... яка ще пані, що ця дитина лепече? – та ондечки ж сидить, мамо, зараз коло того чоловіка, ціла в білому, і кибалка біла, й жупан, якась сотничиха, коли не полковниця, – ігій на тебе, чи тобі пороблено, перехрестися та сплюнь, – мамо, та ж сидить, кажу вам, от ходім-но ближче, самі в неї розпитайтеся»*. Після цього в селі, куди поверталися чумаки, спалахнула чума і Марія вже не сумнівалась в тому, кого саме бачила її донька. Цікавим є опис народного обряду для захисту від хвороби, описаний в творі: всі молодіці села мали зібратися гуртом, впрягтися в плуг і зорати борозну навкруг села. Важливо, щоб це робилося вночі і щоб жоден чоловік їх не бачив.

Представником напівдемонічних істот нижчої міфології («заложені» мерці), який фігурує в творі, є **утопленик** (топельник). Він теж важливий для відображення становлення дару Ганни. Якщо до цього контакти з потойбіччям не мали на неї прямого негативного впливу, то зустріч з топельником вперше злякала героїню: *«... що там, на місці, її чекатиме, й водитиме по околиці, доки сам схоче, тільки оцей страшний самогубця, од якого визво-*

литись не матиме способу, бо його до неї тягне, як муху, на запах – на липку, жовтяву пасоку, невидиму для живих, але, відай, видиму для мертвих, котру вона сама в собі сочить і сочить без утину». В цьому уривку бачимо поширене народне уявлення про те, що утопленик може «водити» людей (функція близька Блуду). Ганна вперше розуміє свою глибшу приналежність до темного, небезпечного, шкідливого боку демонічного світу і свою вразливість до нього.

Образ **русалок** є одним з найпоширеніших і найскладніших в нижчій міфології українців. Вважалося, що це були гарні молоді дівчата, що живуть в палатах на дні річки (образ, близький до німф) або молоді жінки, дівчата та нехрещені діти, що втопили або втопилися [3]. В «Казці про калинову сопілку» вони незримі («*навіть на очі ніколи не показувалися, тільки ото пугукали з очерету*»), але їх можна почути: «*ух-ух, солом'яний дух*». Остання фраза є частиною пісні русалок, що закріплена в фольклорі: «*Ух-ух, солом'яний дух, мене мати породила, нехрещену положила*». Також в творі відображене повір'я, що русалки питають в дівчат «*чи полинь, чи петрушка?*», і ту, яка відповість петрушка, затакують до себе. Полин русалки боялись [15, с. 46–50]. Ганна в своєму «перехідному» статусі розуміла, як функціонує інший світ, тому в творі вказано, що «*дух од неї був не солом'яний – хатній, – а якраз навпаки, полиновий, вона давно взяла собі за звичку натиратися всюди полином, і при поясі носила пучечок, тим-то вони, відай, і сердилися*». Як і інші представники демонічних істот русалки показують спорідненість Ганни з потойбічним світом і створіннями.

В «Казці про калинову сопілку» зустрічаємо ще трьох представників «непростих», «знаючих» жіночих професій: **бабу-пупорізку** (повитуху), **ворожку** і **знахурку**. Останніх двох в більш ранній традиції поєднують з образом відьми. Однак в пізніших джерелах вони вже виступають окремо. Саме окремі образи цих професіоналів використала О. Забужко. До ворожки Ганна збиралася, щоб дізнатися, яке незвичайне майбутнє їй судилося: «... *зважилася піти аж на третє село, до славної на цілу округу ворожки, спитатися – що ж врештує вона має такого сповнити*». Ворожки по зорях тлумачать сни про життя та смерть, застерігають від лихих людей, відводять лихо, трактують прикмети, знаки, розкладають карти [1, с. 3–5]. Знахарки мали відмінні функції: вони розумілися на лікарських травах, замовляннях і інших народних методах лікування. Саме до знахарки повели Оленку з зубним болем: «*Оленці*

розболівся зуб, нагнало щоку, аж око запливло, потерпали, коли б не бешиха, отож її взято до знахурки». Повитуха виконувала ряд функцій, направлений на проведення пологів, підтримку породіллі і дитини. Окрім того вона приймала участь в обрядах, пов'язаних з народженням і немовлям [2]. Баба-повитуха в творі відіграє більшу роль, оскільки через її подив і острах розуміємо, що прийнята нею дитина (Ганна) є незвичайною: «... *під голкою згадки, як нишком хрестилася й відпльовувалася на вид місячного знаку баба-пупорізка, добачивши в ньому бусурменське тавро або, не при образах святих згадуючи, й слід відомо-чийого кігтя*». Всі перелічені образи більшою чи меншою мірою пов'язані з іншим світом і мають містичні професійні знання.

Згадуються також **підмінчата** (**підмінки**, **одмінки**) – діти чортиць, яких підкидали на місце вкраденої людської дитини. Такий підмінок був кволий, хворобливий і зазвичай довго не проживав [8, с. 412]. В «Калиновій сопілці» (з огляду на вроджену «нечисту» позначку Ганни) баба-пупорізка і Марія мали побоювання, що дитина підмінок. Проте та виявилася спокійною й некрикливою: «... *а про підмінчат, котрих чортиці навзаєм людських дітей до колисок підкидають, іно баба одвернеться (а вона, либонь, таки одвернулася була, чула за собою гріх!), то й казати годі – ті взагалі цілий час верещать мов попечені*».

Висновки. Отже, проаналізувавши текст повісті О. Забужко «Казка про калинову сопілку» доходимо висновку, що образи нижчої міфології займають в ній центральне місце, оскільки навіть головні персонажі твору належать до них. В повісті ми виокремили наступні групи істот нижчої міфології: «непрості» («знаючі») люди, напівдемонічні («перехідні») істоти, персоналізації хвороб і власне демонічні істоти. Нами було проаналізовано таких представників нижчої міфології: відьма, змії (Перелесник), Калина, прочанка, копачі, дурень, чумаки, Чума, утопленик, русалки, знахурка, ворожка, баба-пупорізка (баба-повитуха), підмінчата.

Можна зробити висновок, що головна героїня Ганна – вроджена відьма, на що вказує ряд ознак: родима пляма неправильної форми, окреме чорне пасмо волосся, здатність бачити істоти іншого світу і відчувати джерела води під землею, спрага до крові, перевертництво. Більшість інших представників нижчої міфології виступає в творі для розкриття образу Ганни. Найважливішу роль в цьому відіграє змії-перелесник. О. Забужко не дає чіткого зображення цього персонажа і ніяк його напряду не називає.

ває, але за рядом прикмет ми можемо зробити висновок, що це дух-інкуб, якому в українській демонології одночасно відповідають такі істоти як вогняний змії і Перелесник. На нашу думку, за деякими проявами він наближений до біблійного образу Сатани чи Люцифера. Ми також дослідили образ калини і дійшли висновку, що в ньому авторка «сховала» більшість символів, притаманних цій рослині в народних уявленнях. Калина-Оленка уособлює одночасно і дівочу красу, і кров, і сум, і могилу. Таким чином отримали складний багатошаровий образ.

Окреме місце займають представники «непротистих» людей: прочанка, чумаки, дурень, копачі, знахарка, ворожка, баба-пупорізка. Зустрічаються персонажі «заложних» мерців: русалки і утопленик, які підкреслюють той факт, що Ганна є частиною іншого світу. Персоніфікація Чуми, – жінка в білому на чумацькому возі, – була першою потойбічною істотою, яку Ганна побачила в своєму житті. Вважаємо, що в подальших студіях «Казки про калинову сопілку» треба звернути більшу увагу на дослідження «народного християнства» як частини нижчої міфології українців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бердник Г. Знаки карпатської магії (таємниця старого мольфара). Київ : «Зелений пес», 2006. С. 3–5.
2. Боряк О. О. Баба-повитуха. *Велика українська енциклопедія*. 2021. URL: <https://vue.gov.ua/Баба-повитуха> (дата звернення: 24.07.2025).
3. Буйських Ю.С. Україна, Держава: міфологічні вірування. *Енциклопедія історії України: Україна–Українці*. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=1.6> (дата звернення: 25.07.2025).
4. Галайчук В. Топ 10 образів української демонології. *Локальна історія*. 2021. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statii/top-10-obraziv-ukrayinskoji-demonologiji/> (дата звернення: 21.07.25).
5. Галайчук В. Українська міфологія. *TextBook*. 2016. URL: <https://textbook.com.ua/literatura/1549382778/s-17> (дата звернення: 23.07.25).
6. Гнатюк В. Знадоба до української демонології. Т. II. Вип. 1 Етнографічний збірник. Львів : НТШ, 1912. Т. XXXIV. 280 с.
7. Грінченко Б. Під тихим вербами. *УкрЛіб: бібліотека української літератури*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=791> (дата звернення: 21.07.25).
8. Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. Київ : «Довіра», 2006. 703 с.
9. Забужко О. Казка про калинову сопілку. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printitzip.php?tid=3288> (дата звернення: 26.07.2025).
10. Іванова Ю. І. Символіка калини в українській традиції. *Розділ 1. Теорія культури*. С. 5–6. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/149253392.pdf> (дата звернення: 20.07.25).
11. Кузьмінська Б. П. Демонологія українців Опілля: автореф. дис. ... канд. істор. Наук : 07.00.05. Львів, 2013. 136 с.
12. Міфологічний бестіарій України: Хто такий Перелесник : веб-сайт. URL: <https://volnarez.com.ua/mifologichnij-bestiarij-ukra%D1%97ni-xto-takij-perelesnik/> (дата звернення: 21.07.25).
13. Назаренко В. Забуті дороги. Історія чумацького промислу. *Локальна історія*. 2022. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statii/zabuti-dorogi-istoriia-chumatskogo-promislu/> (дата звернення: 23.07.2025).
14. Народна творчість. Українська міфологія. Відьма : веб-сайт. URL: <https://proridne.org/Українська%20міфологія/Відьма.html> (дата звернення: 22.07.25).
15. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: ескіз української міфології. Львів : Друк. [наук.] т-ва ім. Шевченка, 1876. 80 с.
16. Joshua J. Mark Mythology. *World History Encyclopedia*. 2018. URL: https://www.worldhistory.org/mythology/?utm_source=chatgpt.com (accessed: 18.07.2025).
17. Leach M., Fried J. Funk & Wagnall's Standard Dictionary of Folklore, Mythology, and Legend. Harper & Row Publishers, 1984. 1236 p.
18. The nature, functions, and types of myth. *Encyclopaedia Britannica*. 2025. URL: <https://www.britannica.com/topic/myth/Allegorical#ref386956> (accessed: 19.07.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 08.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025